R. Nieuwenhuys
Rouffaer en Multatuli

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 116 (1960), no: 4, Leiden, 408-423

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

ROUFFAER EN MULTATULI*

E nige jaren geleden — in de zomer van 1956 — begon ik gegevens te verzamelen over Dr. Herman Neubronner van der Tuuk, u allen welbekend. Ik wist dat Rouffaer op Bali was geweest en daar Van der Tuuk had ontmoet; ik wist ook uit zijn herdenkings-artikel over Brandes¹ dat hij op die reis aantekeningen had gemaakt. Op mijn speurtocht kwam ik natuurlijk in dit Instituut terecht. Cense — die toen secretaris was — wees mij op een zware kast, waarin het archief van Rouffaer bewaard werd. We zijn toen aan het zoeken gegaan en vonden spoedig het bewuste schrift met de aantekeningen over Bali, die overigens voor het doel dat ik mij gesteld had, van niet zoveel belang waren. Maar al rommelende tussen de talrijke mappen met dichtbeschreven folioellen, tussen cahiers, kleine zwarte notitieboekjes en dozen met glasnegatieven, vond ik een kartonnen omslag en toen ik dit openvouwde, trof ik daarin tot mijn grote verrassing, een onvoltooide Multatuli-biografie aan. Het door Cense onmiddellijk geraadpleegde artikel van Krom in de *Bijdragen*,² wees ons verder de weg in het archief en voerde ons naar een bundel aantekeningen die Rouffaer gedurende zijn eerste Indische reis gemaakt had, van eind 1885 tot begin 1890. Het octavo-bundeltje bevatte ruim 800 bladzijden, in een priegelschrift geschreven, doch laat ik er direct bij zeggen: met behulp van een flink vergrootglas duidelijk leesbaar. Deze aantekeningen zijn — voor mij althans — een openbaring geworden; ze zullen naar mijn overtuiging een kostelijke, tot dusver nog niet gebruikte bron blijken voor de 'histoire intime' van het Indië uit de tweede helft van de 19de eeuw. En juist daaraan hebben wij — naast de overwegend officiële bronnen — voor de Indische geschiedschrijving een grote behoefte.

* Toespraak gehouden bij de herdenking van Dr. G. P. Rouffaer op zaterdag 9 juli 1960 in het gebouw van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde te Den Haag. — In de citaten uit Rouffaer's aantekeningen is de spelling gemoderniseerd.

¹ *Tjandi Singasari en Panataram*, deel II.

² *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië*, deel 84, 1928.

Deze 800 bladzijden — één bladzijde bevat ongeveer 700 woorden — zijn een soort journaal, waarin Rouffaer van alles optekende: zijn lectuur, zijn indrukken, de indrukken en meningen van anderen; we vinden er citaten in uit boeken en tijdschriften, maar ook de neerslag van gesprekken die hij met talrijke mensen gehad moet hebben over de meest verschillende onderwerpen. We zien niet alleen in Rouffaer de bekende 19de eeuwse drift tot het verzamelen van feiten, maar ook zijn gevoel voor de anecdote met het bijzondere, levende detail. Eerst sporadisch verspreid over alle bladen, maar vooral sinds 1887 veel regelmatig, blijken er allerlei aantekeningen te zijn die op Multatuli betrekking hebben en die later vooral de zaak van Lebak betreffen. Een deel van de feiten die Rouffaer optekende, is nu sinds jaren bekend, maar ze zouden indien ze toen gepubliceerd waren, beslist „nieuw” zijn geweest. Ze hebben kennelijk moeten dienen voor de biografie die Rouffaer toen bezig was te schrijven.

Kort geleden wees ons medelid De Graaf mij op een klein aantal brieven van Rouffaer die eveneens eigendom van het Instituut zijn en waarin Multatuli ook enige malen ter sprake komt.

We beschikken nu dus over drie bronnen: ten eerste de fragmenten van een Multatuli-biografie; ten tweede de reisaantekeningen; ten derde de correspondentie. Ze stellen ons, in hun onderling verband, in staat tot een reconstructie, waaruit we Rouffaers verhouding tot Multatuli vrij nauwkeurig kunnen nagaan.

Rouffaer was in juli 1885 — hij was toen net vijf en twintig — als een soort tourist naar Indië vertrokken, waarschijnlijk om afleiding te zoeken na de dood van zijn gevenereerde en geliefde oudste zuster Carolien bij wie hij ook sinds 1880, na een mislukte studie aan de Polytechnische School te Delft, was gaan inwonen. Hij was bijzonder sterk aan deze acht jaar oudere zuster gebonden, zó sterk zelfs dat hij veertig jaar later niet dan met trillende stem over haar spreken kon. Ze moet voor hem gefungeerd hebben als vrouw en moeder tegelijk. In ieder geval heeft Caroliens dood hem diep geschokt. „Vanmiddag om één uur”, schreef hij op 3 april 1885 aan een vriend, „stierf mijn zuster Carolien, het liefste en innigste wat ik bezat.” Rouffaer was toen nog een ietwat dweperige en overgevoelige jongeman met artistieke aspiraties, onderhevig aan buien van diepe neerslachtigheid; een jeugdpatroon dat men overigens in de negentiende eeuw wel meer aantreft.

Zó was hij toen hij naar Indië ging, maar waarom ging hij naar

Indië en waarom bijvoorbeeld niet naar Italië, waar hij al tweemaal geweest was, en waar hij zich tegenover een vriend in lyrische termen over had uitgelaten („O, beste, hier in Italië zwelt mij de borst van ongekend, onbestemd verlangen”)?

Nogmaals: waarom koos hij Indië? Krom, Rouffaers biograaf, weet het niet. Wij weten het nu wel: het was Multatuli die hem naar Indië dreef. Rouffaer leerde Multatuli waarschijnlijk voor het eerst kennen in zijn korte studietijd in Delft. De Delftse studenten stonden indertijd sterk onder de invloed van Multatuli; Rouffaer zal dit later ook in zijn reisaantekeningen vermelden. Er is in ieder geval een brief van 1877 met een citaat van Multatuli. In 1883 — hij zit dan op Capri — leest hij Multatuli zo volledig mogelijk. Zijn voorkeuren pleiten voor hem: de *Duizend-en-eenige hoofdstukken over specialiteiten*, de derde bundel *Ideeën*, de *Minnebrieven* en tenslotte, en dit is typerend voor Rouffaers onafhankelijk oordeel in een tijd dat men nog geheel van formeel litteraire categoriën uitging, de brochure *Nog eens vrije arbeid*, later door Du Perron „het prachtigste en zeker het meeslependste proza” genoemd dat ooit in Nederland werd geschreven. Rouffaer maakt ook aantekeningen; zijn exemplaren zijn „doorspekt” — zoals hij zegt — van allerlei opmerkingen. Hij schrijft aan dezelfde vriend — die in Lyon woont —: „Ik voor mij leer tenminste meer uit Multatuli dan uit een hele zooi andere boeken. Maar, maar, maar: de Havelaar-zaak moet onderzocht en gerecht worden. Daar moeten wij heen en daar zullen wij heen. Zodra ik daar wat meer van verneem, zal ik het je schrijven. Aan Douwes Dekker moet recht verschafft.” Hij treedt daarvoor in contact met de secretaris van *De Dageraad*, waarvan hij trouwens zegt lid te zijn (tegen een contributie van f 2.50 per jaar).

Zijn correspondentievriend vraagt hem blijkbaar of hij van plan is een kritiek op Multatuli te schrijven, want Rouffaer antwoordt op 13 augustus 1883 — hij is dan 23 jaar —: „Ik een kritiek schrijven over Multatuli? Hoor eens, in een onbewaakt ogenblik is meer dan eens de gedachte bij mij opgekomen”; maar er zijn voorlopig twee dingen die hem ervan weerhouden: in de eerste plaats een gevoel van piëteit: „Mag een jongen van 23 jaar wel zijn kritiek in het openbaar doen horen over een man van 70, die zoveel gedacht, zoveel beleefd en zoveel ondervonden heeft?”; in de tweede plaats de vraag of hij oordelen kan over de hoofdkwestie van Multatuli's leven en die is voor Rouffaer „de kwestie van het Indisch bestuur.”

Het hele jaar door blijft hij nog bezig met Multatuli. Van 23 januari 1884 is er een briefkaart uit Cannes. Hij heeft het daarin over Van Vlotens

bekende of beruchte brochure over Multatuli *Onkruid onder tarwe*. „Ik geef je toe”, schrijft hij, „dat heel veel plaatsen bepaald gemeen en min zijn, maar de hoofdbewering, dat Multatuli hoe langer hoe meer opgegaan is in zelfvergoding” moet hij beamen en hier en daar slaat Van Vloten volgens Rouffaer „de spijker op de kop.” Toch horen we aan de toon van de brief dat hem deze kritiek op Multatuli moeilijk afgaat, want op de achtergrond staat zijn grote bewondering of liever, het respect voor de figuur die zijn jonge jaren zo geheel vervuld heeft. Later zal hij ook schrijven hoe hij en zijn vrienden in hun vlegeljaren de Havelaar verslonden hebben en dat zij „als één man” — zoals Rouffaer het uitdrukt — „tot de partij van Multatuli zijn toegefallen” en hoe zij de *Ideeën* beschouwd hebben als „de gedachten van een volledig genie.”

Dan zijn er voorlopig geen brieven. In november 1885 komt Rouffaer in Indië aan met de Havelaar-zaak in zijn maag, zoals hij het zelf uitdrukt. Het plan is om acht maanden te blijven, niet langer, want Rouffaer wil aan een studie beginnen van de Hollandse schildersschool. Het zijn bijna vijf jaren geworden! Nauwelijks was Rouffaer in Indië of hij werd door het land gegrepen, door de politiek, door de samenleving, door alles. En als bij zovelen begonnen zich ook bij hem grote veranderingen te voltrekken.

Politiek gesproken voelde hij zich toen hij kwam, liberaal. Piersons *Koloniale Politiek* had hij vóór zijn vertrek enige malen gelezen en hij was overtuigd geraakt van de doeltreffendheid van de liberale beginselen, ook voor Indië. Hij is nauwelijks enige maanden in Indië of Pierson ontzinkt hem en hij wordt geconfronteerd met een algemeen heersende ontevredenheid: „Waar men was, waar men kwam, waar men ging, om 't even, alle stemmen getuigden van misnoedigheid, apathie en ergernis over het koloniale beheer. Het Indische gemopper, gelijk men het in Holland belijft te noemen, omgaf mij als een zwoele, onheilzwangere atmosfeer.” Langzamerhand ging hij zich afvragen wat de oorzaken van het gemopper konden zijn en dan komt ook het keerpunt: de plezierreis kan geen plezierreis blijven; er zijn belangrijker dingen te doen dan een studie van de Hollandse schildersschool. Rouffaer bekent ronduit dat hij in een grote verwarring verkeert, in een geestelijke crisis. In dit stadium rijst de figuur van Multatuli weer voor hem op. Hij bevindt zich in Indramajoe als hij besluit zijn verblijf in Indië met een jaar te verlengen. Vanaf dat ogenblik begint hij ook aantekeningen te maken, de aantekeningen waar ik U al over sprak. In juni 1887 — hij logeert dan op de suikerfabriek Tjomal bij zijn

vriend I. W. C. Musschenbroek — besluit hij weer een jaar langer te blijven. En dan wéér en wéér. Pas in 1890 keert hij in Holland terug en dan nog min of meer gedwongen, omdat zijn lichamelijke toestand nogal wat te wensen overlaat. In '87 verbindt hij aan zijn besluit om te blijven, de studie van Multatuli, „par acquit de conscience nationale.” De aantekeningen over Multatuli worden veelvuldiger. Terwijl hij aan zijn studie bezig is — hij zit dan in Ambarawa — krijgt hij van bevriende zijde het bericht van Multatuli's dood. Rouffaer noteert niet alleen de datum, maar ook het uur van de ontvangst van dit bericht: „11½ uur 's morgens”. Dan schrijft hij een brief van rouwbeklag aan Mimi: „... Ik voel behoefte U mede te delen hoezeer Multatuli's dood een treurmare was.”³

Het bericht werkt aan de ene kant verlamdend, aan de andere kant voelt hij zich nu vrijer, zegt hij. Hij zet zijn studie grootscheeps op, maar hij zal haar ook nooit voleindigen, want hij wordt intussen afgeleid door een ander probleem: het agrarisch probleem. Hij is dit gaan zien als „de hoofdkwestie, de enige kwestie, die in belangrijkheid alle andere kwesties overtreft.” Hij tracht op historische wijze de landelijke toestanden op Java te verklaren. Hij gaat zich in de Vorstenlanden vestigen, in Solo, Klaten en Djokja en duikt in de archieven. De vrucht van zijn studie is het bekende, baanbrekende artikel uit de eerste druk van de *Encyclopedie van N.O.-Indië* over de *Vorstenlanden*, dat eigenlijk een boekdeel vormt. Het is op grond van deze agrarische studies dat Van Vollenhoven Rouffaer voor het adatrecht een figuur noemt „van bijzondere waarde en geheel eigen allure.”

Vanuit Djokja, terwijl hij aan zijn studie over de grondrechten op Java werkt, schrijft hij op 26 november 1888, dat hij over Multatuli „niet onbelangrijke fragmenten” in portefeuille heeft, maar dat het afwerken van de studie afstuit op „onoverkomenlijke bezwaren”. Het is bij die stukken in portefeuille gebleven, maar hoe de Multatuli-biografie had moeten worden, weten we uit de lange inleiding die een soort programma bevat en waaruit we de opzet leren kennen.

De studie van Multatuli blijkt in twee delen te zijn geconcipieerd, zeer breed opgezet, te breed. Rouffaer wilde de figuur van Multatuli beschouwen tegen een cultuur-historische achtergrond en dit voerde hem zover dat hij in zijn stof is blijven steken. Het is trouwens opvallend zoveel onvoltooids als Rouffaer heeft nagelaten.

In zijn inleiding schrijft hij dat de zaak van Lebak essentieel is voor

³ Volledig afgedrukt door Krom in de *Bijdragen* (zie noot 2).

de kennis van Multatuli, maar Rouffaer is — helaas, helaas — nooit aan de zaak van Lebak toegekomen. Toch is de zeer persoonlijke inleiding van Rouffaer niet alleen van belang om hem zelf te leren kennen, ze is ook sociologisch belangrijk, omdat ze een voortreffelijk beeld geeft van de indrukken en veranderingen die zich in iemand voltrekken, die in de jaren tachtig voor het eerst in Indië komt. Indië brengt een totale omwenteling in Rouffaer teweeg. Hij heeft het gevoel van „het verruimen van zijn gezichtskring”, zijn politieke denkbeelden worden ondergraven en hij wordt geconfronteerd met de natuur „die geheel anders tot U spreekt” en met een bevolking die hij zich in Holland heel anders heeft voorgesteld. Ze blijkt „geen variëteit van getemde wilden” en evenmin „een beklagenswaardige drom slaven”, maar een bevolking van aristocraten. Rouffaer ziet onmiddellijk de feodaal-aristocratische cultuur, die hemelsbreed van die van de Europese verschilt, en tegen deze achtergrond zal hij ook straks de zaak van Lebak beoordelen. Rouffaer ziet in de oosterse maatschappij — en ik laat hem opzettelijk zelf aan het woord — „een opvatting van legitimiteit ten opzichte van de hoofden, waartegen de westerse gelijkheidsdromen niet bestand blijken en aan de andere kant een eigengereidheid van dorpsgemeenschappelijk zelfbestuur.” Wat Rouffaer doet, is naar de latere eis van Van Vollenhoven, zijn westerse huid afstropen en trachten de Javaanse samenleving met andere ogen te zien dan met westerse. Hierdoor gaat hij langzaam maar zeker ook de zaak van Lebak vanuit een geheel andere gezichtshoek bekijken, onverbrekkelijk verbonden aan de structuur van de inheemse samenleving, in geen geval daarvan los te maken en hij concludeert dan ook: „Om volledig te kunnen zijn, dus ook om de Havelaar-zaak erin te kunnen betrekken, is een korter of langer verblijf in Indië onafwijsbaar noodzakelijk.” In andere toonaarden herhaalt hij dit, enige malen zelfs; hij kan ons niet genoeg van dit apriori doordringen.

Wat *precies* de conclusies van Rouffaer geweest zouden zijn, weten we niet — ik zei U al dat juist het hoofdstuk over de Havelaar-zaak ontbreekt — maar het reisjournaal bevat hier voldoende over: een reeks ongeordende aantekeningen, zonder conclusie, maar in ieder geval met duidelijke aanwijzingen in de *richting* van een conclusie.

Wat bevatten deze aantekeningen van Rouffaer? Allerlei. Feiten, anecdotes en gebeurtenissen die direct of indirect betrekking hebben op de zaak van Lebak en andere die daar nauwelijks mee in verband *schijnen*, maar die achteraf als — soms zeer subtiele — aanwijzingen onmisbaar blijken.

Wat Rouffaer direct in Indië was opgevallen, dat was de openhartigheid van de conversatie „die aan het ongelooflijke grenst.” Ook hij werd als zo velen vóór hem getroffen door het Indische geroddel. Als Hollanders bij elkaar komen, zegt Rouffaer, dan beginnen ze eerst te praten over vrienden en kennissen in Holland, maar het gesprek vlot niet, want de meesten zijn al te lang weg en Holland is zo ver. Ze hebben Indische belangen gekregen, waartegenover de Hollandse in een vaag verschiets verdwenen zijn. En nu ga ik Rouffaer weer citeren: „Na het eerste inleidingsgesprek legt men een kaartje of wel men spreekt over personen waaruit veel kwaadsprekerij geboren wordt of wel men praat over Indische toestanden” en door de herhaalde overplaatsingen vliegen de nieuwtjes, de bekende „kabar angin”, van west naar oost, door de hele kolonie. En wie als Rouffaer veel reist, komt ontzaggelijk veel te weten. „Mits zelf eerlijk man”, zegt Rouffaer, „kan men van deze gegevens goed gebruik maken.” En dat heeft hij ook ruimschoots gedaan!

We staan nu ruim 104 jaar van de zaak van Lebak af; Rouffaer toen hij in Indië was, ongeveer 30 jaar. De toestanden waren toen nog niet zóveel veranderd en vooral: er waren nog verschillende mensen die inlichtingen konden verschaffen op grond van hun kennis en ervaringen in Bantam omstreeks 1860.

Wie heeft Rouffaer gesproken en wat heeft hij opgetekend? Hij sprak met velen en noteerde o.m. het volgende: 1. de opmerkingen van het 2de kamerlid Sloet van de Beele (die van 1862 tot 1866 gouverneur-generaal was geweest) over het individueel grondbezit in Bantam en over de ernstige fouten — overigens te goeder trouw — gemaakt door de resident Buijn in Bantam, door diens onbekendheid met de toestanden⁴; 2. de inlichtingen van de controleur Ebbink die in Lebak

⁴ Aantekening Rouffaer: Sloet van de Beele spreekt aldus over Bantam op 10 maart 1887 waar hij kan geacht worden alles van te weten: „De geachte spreker (n.l. Nierstrasz) heeft zich verder op Bantam beroepen ten einde te bewijzen dat individueel bezit het verderf is voor de Inlander. Mijnheer de voorzitter, wanneer de spreker de geschiedenis van Bantam kende, zou hij dat voorbeeld niet aangevoerd hebben. Neen, Bantam door een daad van geweld door Daendels geannexeerd, heeft het ongeluk gehad altijd slechte bestuurders te hebben. De familie van de afgezette sultan welke echter niet mede verbannen was bleef daar een verderfelijke invloed uitoefenen. Bantam samengesteld uit verschillende volksstammen, Soendanezen, Javanen en Sumatranen, was nijver; er was sedert lange tijd individueel eigendom. De gevolgen daarvan bleven in de landbouw ook niet uit. De landbouw werd er hoevenbouw in tegenstelling tot dorpsbouw. De Bantammer ging steeds bij zijn sawahs wonen; daar

was geweest; 3. van de secretaris van de resident van Bantam, de heer Engelbert van Bevervoorde; 4. van de resident Spaan, die van 1866 tot 1869 controleur te Lebak was geweest en zich bijzonder geïnteresseerd had voor de agrarische verhoudingen; 5. van de resident Van der Palm — iemand die onder invloed van Multatuli stond — en die speciaal naar Bantam was gezonden om de knevelarij te breken en die in 1865 — overigens *niet* op grond van knevelarij — de oude regent van Lebak voordroeg voor ontslag; 6. van de heer Bergsma — volgens Rouffaer een Multatuliaan — die op eigen verzoek in 1862 als controleur naar Lebak was gestuurd; 7. van de heer Halkema, commies op het residentiekantoor ten tijde van Brest van Kempen; 8. van de resident Van Baak, die van 1864 tot 1868 assistent-resident van Lebak was geweest en van 1872 tot 1874 resident van Bantam.

Voor al van Van Baak heeft Rouffaer belangrijke inlichtingen gekregen. Tezamen verschaffen deze aantekeningen ons onvervangbaar materiaal, niet alleen over de personen die in het drama van Lebak een rol hebben gespeeld, maar ook over de agrarische toestanden en de maatschappelijke structuur in Bantam.

Wat de personen betreft, over de G.G. Duijmaer van Twist noteert Rouffaer allereerst het zeer gunstige oordeel van de Prins van Asjanti. Voorts, dat Duijmaer van Twists eerste daad als G.G. (in 1853) de afschaffing van de zwaar op de bevolking drukkende pasarbelasting was, die voor het Gouvernement overigens een niet onbelangrijke bron van inkomsten was. Het prevaleren dus van het bevolkingsbelang boven het gouvernementsbelang. Dan doet Rouffaer mededelingen over het optreden van Van Twist tegen residenten en regenten; hij noemt ook namen van door Van Twist ontslagen en geschorste hoge ambtenaren, w.o. ook regenten. Hij laat dus blijken dat Van Twist zonodig, wel degelijk tot ontslag van regenten overging.

legde hij zijn tuinen aan; vandaar, dichter bij zijn goed, bestuurdde hij zijn rijstvelden. Doch wat gebeurde er? Er kwam een resident die van oordeel was, dat zulks niet goed was voor de politie; die mensen woonden teveel verspreid, daarom dwong hij hen hun huizen af te breken en in geagglomereerde desa's te gaan wonen. Hij die in Banten reist, kan nog de vruchtbomen midden in de sawahs zien staan waar de Inlander vroeger gewoond heeft. Verder heeft men daar het cultuurstelsel ingevoerd op een wijze die het daglicht niet kan zien; men heeft de Inlander zijn velden ontnomen; daar is de Inlander in strijd met het Regeringsreglement van zijn eigendom ontzet. De vruchtbomen midden in de koffietuinen bewijzen het. Daaraan ligt de achteruitgang van Banten, terwijl er altijd onder het bestuur van zijn eigen wettige hoofden welvaart heeft bestaan." Hier voegt Rouffaer nog aan toe: Hoewel heftig en onlogisch weergegeven, is in de feiten op zichzelf veel waars.

Over Van Twists opvolger Pahud tekent hij op: „Heeft niets gedaan, inderdaad een O.”

Over de resident Brest van Kempen ('Slijmering' uit de *Max Haveelaar*): een uitlating van de controleur Ebbink, dat Brest van Kempen een 'uitstekend resident' was, die op grond van zijn kennis van Inlandse toestanden, voor Bantam uitstekende „atoerans” (regelingen) heeft getroffen; een uitlating van de commies Halkema van het residentiekantoor te Serang tijdens Brest van Kempen over de laatste: „persoonlijk een volkomen nobel man”, die een gunstig rapport over Multatuli uitbracht, die Multatuli hoogachtte, diens bekwaamheden en diens streven roemde, maar hem alleen „te doldriftig” vond. En we moeten bedenken dat deze Halkema bijna dagelijks met Brest van Kempen omging en het bewuste rapport ook wel gelezen zal hebben, zoals hij blijkbaar de brief gelezen heeft, waarin Brest van Kempen, Douwes Dekker ervan tracht te weerhouden ontslag te nemen met een beroep op Tine, een brief die wij pas jaren later hebben leren kennen.

Over de regent van Lebak: dat deze eerst demang (districtshoofd) in de Preanger was geweest en zich toen als een flink politiehooft had doen kennen. Hij was het ook die de bevolking van Lebak bevrijdde van de terreur van de toen zeer beruchte rover Si-Tjonat door een klopjacht op hem te organiseren. Hij heeft hem dagenlang met een kleine groep mensen vervolgd door het hoge bergland van Lebak, zoals wij dat in een artikel in het tijdschrift *Biang Lala* kunnen lezen, waar Rouffaer ons naar heeft verwezen. Het succes hiervan — Rouffaer laat dit duidelijk uitkomen — heeft het toch al groot en 'magisch' gezag van de regent over de bevolking zeer versterkt. Rouffaer gaat ook de afstamming van de regent na. Deze blijkt gelieerd te zijn aan het regentengeslacht van Tjiandjoer (de gegevens zijn door Rouffaer ontleend aan het boek over *De Inlandse rangen en titels op Java en Madoera* dat in 1887 juist verschenen was). Hij blijkt verder de enige regent in Bantam te zijn geweest die nog van het oude sultansgeslacht afstamde. Dan ziet men Rouffaer optekenen wat een 'poendoetan' is (een onbetaalde levering van levensmiddelen, van kippen, maar ook van karbouwen enz. bij feestelijke gelegenheden) een door de adat gesanctioneerde hommage aan de vorst. Hij gaat naar zo'n feestelijke gelegenheid zoeken ⁵ en meent deze gevonden te hebben in het huwelijk

⁵ Aantekening van Rouffaer: Wat de 36 buffels betreft in één maand aan 32 personen in het district Parangkoedjang afgenomen (zie *M.H.*), is het de vraag wanneer dat gebeurd is en of het wellicht niet ter gelegenheid van een feest was, waarbij de poendoetans (onbetaalde leveringen) krachtens de adat steeds reçu zijn en blijven.

van een kleindochter van de regent. Maar deze is het *niet*. Wij weten nu — na zeventig jaar — beter. Ze is het statiebezoek van zijn neef, de regent van Tjiandjoer geweest. Rouffaer tekent ook nog op dat de regent op grond van zijn hoge afstamming recht had op een z.g. 'poendoetan besar' of 'radja poendoetan', zoals Rouffaer die ook in de Vorstenlanden had aangetroffen, d.i. een dubbele poendoetan. Hierdoor komt de 'buffelroof' waar Multatuli over spreekt, in een ander licht te staan. Ze was niet zozeer een 'roof' dan wel een aan de regent volgens de adat toekomend recht.⁶

Ook de djaksa, de politiedienaar die door Multatuli voorgesteld wordt als de enige ijverige en betrouwbare ambtenaar, ontsnapt niet aan de aandacht van Rouffaer. Van Baak noemt hem een „slimme schurk” en de lijsten van gestolen buffels die hij aan Douwes Dekker leverde, „volstrekt onbetrouwbaar”. Deze djaksa is later nog districtshoofd geworden en zelfs patih te Rangkasbetoeng. Eerst in 1863 werd hij verwijderd, „omdat men toen eerst de intrigant doorzag.”

Over de assistent-resident Douwes Dekker citeert Rouffaer behalve de gunstige uitlatingen van Brest van Kempen (via de commies Halke-ma) ook een uitlating van de resident Van Baak, waarin deze als bewijs dat Douwes Dekker „weinig of niets van Lebak afwist”, twee gevallen van misbruik noemt, die Douwes Dekker niet hadden *mogen* en ook niet hadden *kunnen* ontgaan als hij persoonlijk een onderzoek had ingesteld.⁷

⁶ Aantekening van Rouffaer: De regent van Lebak was echter één der weinige prijaji's die in 1856 nog vermaagschapt was aan de oude sultans en hoogstwaarschijnlijk zich volkomen gerechtigd achtte de hem dus dubbel toekomende hormat in de vorm van poendoetans van karbouwen te ontvangen, te eisen desnoods, al was dit ook in strijd met zijn ambt als gouvernementsdienaar.

⁷ Aantekening van Rouffaer: Oordeel van de resident B. van Baak, van 1864-'68 ass.-res. te Lebak, van 1872-1874 res. van Banten: Dat Multatuli weinig of niets van Lebak afwist, blijkt daaruit dat er een paar gevallen vlak vóór zijn komst hebben plaats gehad, die, als hij ze geweten had, zeker wel met alle gloed door hem in de *Max Havelaar* waren beschreven geworden. Er was n.l. een suikerfabriek van gouvernementswege te Waroeng Goenoeng opgericht, en voorschotten verstrekt aan de fabrikant Speet. Doch voor het belang hiervan was de toenmalige zetel van de ass.res. van Lebak, n.l. ter Kota Lebak, met al de andere huizen van ambtenaren, als van de regent, de patih, djaksa enz. overgebracht naar Waroeng Goenoeng; de nieuwe huizen alhier werden natuurlijk voor het meest in herendienst en gedwongen leveringen opgericht. Doch de fabriek werkte ellendig, rendeerte maar twee pikoel per baoe (1) en werd opgeheven; en zo werd kort vóór Multatuli nogmaals de zetel van het hoofd van plaatselijk bestuur met al den aanleve van dien overgebracht, ditmaal naar Rangkas Betoeng, waar weer al die huizenbouw in herendienst en gedwongen levering plaatsgreep!

Maar minstens even belangrijk als deze uit de mond van anderen opgetekende meningen over bepaalde personen, is het zoeken van Rouffaer naar een verklaring van de gebeurtenissen in de structuur van de samenleving en hierbij dringt hij soms verbluffend diep in de kwesties door. Men merkt dit aan zijn notities. Hij tekent van allerlei op over het „onderzoek naar de rechten van de Inlander op de grond”, waar reeds in 1868, de latere resident A. J. Spaan in Bantam mee begonnen was. Het verslag van dit eerste onderzoek dat in 1871 gepubliceerd werd, diende als voorbeeld voor alle latere onderzoeken overal op Java. Men „ontdekte” toen eigenlijk pas de bijzondere agrarische toestanden die in Bantam bestonden en het z.g. „individueel grondbezit”.⁸ Intussen had men zich jarenlang schuldig gemaakt aan grove „miskenning van het adatrecht”, om de terminologie van Van Vollenhoven te gebruiken. Rouffaer laat uit zijn aantekeningen blijken waarom het cultuurstelsel in Bantam op zoveel verzet stuitte en ook mislukken moest; hij noteert de grote invloed van de Mohammedaanse geestelijkheid en van de afstammelingen van de door Daendels beledigde en afgezette sultan. Hij legt verband tussen de talrijke opstanden in Bantam — vanouds immers het onveilige gebied — met een

Dan nog een geval: op één van zijn tournees werd Brest van Kempen eens getroffen door het haveloze voorkomen van syfilitische Inlanders die zich bij een ijzerbron kureerden, en besloot daarom dat de djakat geregeld moest geheven worden om daaruit ook deze ongelukkigen te kunnen onderhouden; door de regent liet hij daarom in deze desa een van een behoorlijke piagem voorziene heffer van djakat aanstellen (zie Bijblad no 40 van 24 jan. 1857). Dit gebeurde even vóór Multatuli. Toen Van Baak in 1864 ass.-res. van Lebak werd, was die djakat al even veel bedragend als de landrente. Op een memorie van Van Baak werd een onderzoek door Sloet aan Van Rees opgedragen, waarop Bijblad no. 1892 van 18 aug. 1866 verscheen dat de djakat handhaafde als een zuivere liefdegift met wier inning het bestuur zich niet te bemoeien had. De regent van Lebak noemde Mult. de „toewan assistèn trada koeliling”, zó weinig schijnt hij op toernee te zijn gegaan en altijd op zijn bureau te hebben gezeten

⁸ Hoe geheel onkundig men vóór het grote onderzoek naar de grondrechten (dus ook in de tijd van Douwes Dekker) nog was van deze bijzondere agrarische verhoudingen in Bantam, blijkt uit het optreden van de resident Buijn. Rouffaer tekent in dit verband het volgende op: Dezelfde resident Buijn die terwille der politionele rust in Banten deze zo ingrijpende maatregel wist door te drijven (de maatregel waar in noot 3 sprake van is R.N.) was ook de resident welke zoals Van Baak mij vertelde, bij een tournee op Lebak komend en daar sprekend met de regent, de regent van Multatuli namelijk, uit de volheid van zijn communale begrippen van elders op Java meegebracht, deze vroeg: „of de sawahs in Lebak al verdeeld waren?” waarop de regent dacht of hij gek was en eerst Buijn door hem op de hoogte kwam dat het individueel bezit in Banten heerste.

aantal volkomen verkeerde bestuursmaatregelen die de rechten van de bevolking op de grond hebben aangetast. Rouffaer laat blijken dat er ook andere verklaringen mogelijk zijn voor de onrust en de mistoestanden in Lebak dan alleen de „knevelarij” van de hoofden, die Douwes Dekker als de enige oorzaak zag.

Het is ondoenlijk mededeling te doen van alle bladzijdenlange, moeilijk leesbare aantekeningen van Rouffaer. Ik kan U alleen maar zeggen dat ze een schat van gegevens bevatten, waar ik voor mijn artikel over de zaak van Lebak⁹ zeer veel aan heb gehad, veel meer dan uit het artikel zelf blijkt. Ik ben in 1956 door Rouffaers aantekeningen van 1887, de zaak van Lebak langzamerhand anders gaan zien, anders in ieder geval dan de synode van het Multatuli-genootschap. Juist omdat Rouffaer een rechtstreeks verband zoekt tussen de handelingen van Douwes Dekker en de structuur van de Bantamse samenleving, met de zeer bijzondere, voor een westerling moeilijk te vatten positie van het volkshoofd in de gemeenschap, heeft hij mij veel doen begrijpen en mijn onderzoek in een bepaalde richting geleid. Hij heeft mij gegevens verschaft die onvervangbaar zijn, omdat ze nergens anders in de Multatuli-literatuur voorkomen. Het is eigenlijk ongelooflijk met welk een scherp oog en intuïtief gevoel Rouffaer toen al de typisch Indische verhoudingen heeft doorzien.

Van alle notities en commentaren is de volgende misschien wel de scherpzinnigste; ze is zo subtiel, dat ik er de eerste keren geheel overheen gelezen heb, maar ze is er niet minder knap om. Ze vereist voor sommigen echter een korte historische toelichting. De oorzaak voor het uitbreken van de Java-oorlog zoekt men in een aantal maatregelen van de toenmalige G.G. Van der Capellen tegen landverhuring in de Vorstenlanden door Javaanse apanage-bezitters aan Europeanen. Van der Capellen — al dan niet juist geadviseerd — meende het belang van de bevolking te dienen door deze verhuringen onwettig te verklaren. Hij stuitte echter op sterk verzet van zowel de Europese landhuurders als de Javaanse hofgroten en hoge ambtenaren, die de gronden in apanage van de vorst hadden gekregen. De spanning ontladde zich in een opstand waarbij het volk, om wier belang het begonnen was, zich aan de zijde van de Javaanse adel stelde. Men neemt aan dat een aantal „ergerlijke onhandigheden” van het Europese bestuur tegenover de Javaanse groten de vonk zijn geweest die de brand moet hebben veroorzaakt. Rouffaer nu citeert een zinnetje uit

⁹ Eerst gepubliceerd in *Indonesië* aug./sept. en *Tirade* sept.-nr. 1957; herdrukt in de bundel *Tussen twee vaderlanden* (1959).

een *Memorie van den Commissaris-Generaal Johannes van den Bosch uit 1834* (die de directe aanleiding tot het uitbreken van de Java-oorlog bespreekt). Dit luidt als volgt: „Ongelukkig was de betrekking van resident aan het hof van Jogjakarta (de resident Smissaert) opgedragen aan iemand, die alle vereisten daartoe miste en wiens indolent karakter ten sterkste geïntroduceerd werd door een jong en vurig jongeling (de secretaris Chevalier) die het zowel aan ondervinding en voorzichtigheid ontbrak.” Nu was Multatuli weliswaar geen jonge jongeling meer, maar wel vurig, niet onervaren, maar ook niet erg voorzichtig. In ieder geval ziet Rouffaer een parallel en dan komt het veelbetekenende zinnenetje in de vorm van een vraag: „Wanneer eens iets dergelijks bij Brest van Kempen en Multatuli was geweest?” Ze doet ons direct begrijpen waar Rouffaer aan denkt en de hele situatie komt in een helder licht te staan. Een opmerking als deze krijgt bovendien meer betekenis als we haar stellen tegenover de uitspraak van Douwes Dekker in een brief aan Tine, dat het hem (dus D.D.) maar één woord gekost zou hebben of de opstand was daar geweest.

Ik wil niet zeggen dat als Brest van Kempen, Douwes Dekker 'carte blanche' had gegeven, een opstand zou zijn uitgebroken als de Java-oorlog, maar wel dat deze — als ze uitgebroken was — heel anders zou zijn verlopen dan Douwes Dekker zich die gedacht moet hebben. Nergens blijkt duidelijker uit hoe weinig Dekker de situatie doorzag dan uit een opmerking als deze aan Tine. En hoeveel beter begreep de 27-jarige Rouffaer deze al, die helemaal geen bestuurservaring had en nog maar 2½ jaar op Java was.

Maar ik geef geen juist beeld van wat in de aantekeningen van Rouffaer staat, als ik ook niet vertel, dat Rouffaer de invloed van Multatuli onderzocht, in het bijzonder op het bestuur. Hij wilde deze invloed in een apart hoofdstuk verwerken. We weten dit uit het schema dat hij opstelde. En deze invloed van Multatuli op het bestuur, op de ideologie en op de bestuursdaden is onzaggelijk geweest. Ze blijkt nauwelijks te schatten.

Reeds in hetzelfde jaar dat de *Havelaar* verscheen, konden vele studenten van de Delftse bestuursopleiding grote stukken van de *Havelaar* uit hun hoofd opzeggen. Ondanks de tegenwerking van Prof. Keyser (een conservatief) nam de stroom van Multatulianen elk jaar toe. In 1860 hadden verschillende bestuursambtenaren uit verschillende delen van Indië het boek reeds gelezen. Rouffaer geeft dan een lijst van namen van bestuursambtenaren die hij „Multatulianen” noemt,

van een zekere Bosscher af (die in 1847 van de Academie kwam) tot Burnaby Lautier toe (die in 1863 als bestuursambtenaar naar Indië ging). Als men de lijst beziet: op het toenmalige betrekkelijk kleine corps, een respectabel aantal. Maar de invloed van Multatuli ging verder dan het bestuur; zijn geest zwierf door de verschillende regeringskantoren en -bureaus; hij keek over de schouder van de ambtenaren die hun verslagen moesten schrijven, hun rapporten en nota's; *hij* bepaalde hun besluiten en daden. Rouffaer geeft hier enkele sprekende voorbeelden van.¹⁰

¹⁰ Aantekening van Rouffaer: De invloed van Multatuli op het ambtenarencorps en daardoor op de gang van zaken in Indië is ontzaggeijk geweest; zo bijv. deed Spaan examen te Delft in juni 1860, zodat hij eerst met zijn generatie de *M.H.* in Indië las. Doch de één of twee jaar later komende ambtenaren — waaronder Burnaby Lautier en Sollewijn Gelpke — hadden *M.H.* in Holland gelezen en de besten onder hen hadden er hun ideaal van gemaakt de Javaan voor onderdrukking en knevelarij te vrijwaren, waaraan nogmaals de besten en hartstochteliĳsten, zoals Lautier en Gelpke, ook in Indië, trouw bleven. Maar behalve op de jongere generaties van besturende ambtenaren was ook onder het tijdperk van Sloet van de Beele (1862-1866) de invloed van de *M.H.* hoogst overweldigend. (...) Zo was er een ander die in volle omvang een *M.H.*-man was, n.l. Levysohn Norman. L.N. toch was met Van Rees degene die met hun tweeën onder Sloet van de Beele het heft in handen hadden; hij was in 1857 na zijn fraaie dissertatie van dat jaar, of 1858, in Indië gekomen en wel op Batavia, had zeer spoedig carrière gemaakt en was in 1865 secretaris van de Raad van Indië, terwijl hij getrouwd was met de dochter van de resident van Bagelen, J. P. Zoetelief door wie hij veel gegevens omtrent inlandse toestanden ontving die de Bataviaan vreemd waren en welke hij dan weer gebruikte. Niet alleen dat Levysohn steeds zijn liberale idealen getrouw bleef, maar hij had uit de *M.H.* altijd een bijzonder zwak voor Banten overgehouden. Hij was het die een vijf of zes huurlanden deed aanvragen voor Bataviase vrienden van hem, om koffie te planten in Z.O. Lebak, met het bepaalde doel het breken te bevorderen van de overmacht der hoofden in die streken. Jammer dat die koffielanden het niet hielden op den duur. Dat was dus zuiver invloed van Multatuli (—).

Over een andere Multatuliaan, Burnaby Lautier tekent Rouffaer aan: O.A. Burnaby Lautier was als jong ambtenaar in 1863 te Krawang geplaatst onder de resident Van Hogendorp tegen wie hij partij koos voor de door deze verongelijĳkte Inlanders; toen dan ook Van Hogendorps zaak bij het Hooggerechts-hof voorkwam en Van Hogendorp gedegradeerd werd tot ass.-res. van Solo, werd Lautier in 1867 te Gresik als controleur geplaatst, waar hij spoedig in verzet kwam tegen het misbruik dat zijn ass.-res. Carstens er maakte van gronden tot wegeaanleg, welke zaak onderzocht werd door de hoofdinspecteur Sijthof en de strenge Fitz Verploegh, tengevolge waarvan in begin '69 de ass.-res. ontslagen werd en alleen aan Lautier wegens het aannemen ener onvoegzame houding, de dankbetuiging werd onthouden voor de „nuttige dienst aan de Regering en bevolking bewezen door de openbaring van zeer ongeoorloofde en wederrechtelijke handelingen van zijn chef". Toen hij daarna als controleur te Grobogan in botsing kwam met de resident van Semarang Van der Poel, een beschermeling en vriend van de G. G. Meyer werd hij de 1ste

Wil men een indruk krijgen van de schok die de *Havelaar* teweegbracht dan kan men ook bij Rouffaer terecht. Ik citeer: „Wat de invloed van Multatuli aangaat, door het lezen van zijn werken schoot A. de Casparis als controleur zich in 1868 door het hoofd. De tegenwoordige controleur Poortmans is er gek van geweest. W. H. de Roo nam als controleur van Serang (Bantam dus) vergif in en W. J. Kroon, klerk op één van de departementen is er gek van geworden. Keuchenius, controleur te Bodjonegoro pleegde midden 1861 na het vinden van analoge gevallen in zijn afdeling na het lezen van de *Max Havelaar* zelfmoord.”

Dat gaat allemaal verder dan het nemen van ontslag. Men schroomde blijkbaar niet voor krasse maatregelen in het tijdperk der romantiek. Dit alles is symptomatisch voor de invloed die Multatuli uitoefende, maar dat hij deze invloed *kon* uitoefenen, bewijst dat het „ethisch principe” reeds vóór de zaak van Lebak onder de bestuursambtenaren leefde. Bovendien moet men zich de bestuursambtenaar tijdens het cultuurstelsel vooral niet te veel geconformeerd denken. Het boek van de bestuursambtenaar Vitalis van 1851, is als het er op aankomt, een vernietigender, gedocumenteerder en schokkender aanklacht tegen de misbruiken van het stelsel dan de *Havelaar*, maar het mist wat de *Havelaar* juist bezit: een stemgeluid. Wat in de *Havelaar* er wél uitkomt, komt er bij Vitalis *niet* uit; hij spreekt ons niet direct aan. Vitalis is er niet in geslaagd, zoals Multatuli wel, om van zijn ervaringen een *persoonlijk drama* te maken en dit — niet de schrijfvaardigheid — bepaalt het schrijverschap van Multatuli en het feit dat hij zo’n grote invloed heeft uitgeoefend.

We staan nu weer voor de paradoxale situatie die Rouffaer in 1887 al gezien heeft: de assistent-resident Douwes Dekker die als bestuursambtenaar in de zaak van Lebak beleidsfouten heeft gemaakt, zij het onder moeilijke omstandigheden, heeft als Multatuli een niet licht te overschatten invloed gehad op de handelingen van het bestuur en zelfs op het regeringsbeleid.

oktober 1871 door Meyer uit zijn betrekking ontslagen; alles naar aanleiding van artikelen door Lautier in de *Locomotief* tegen Van der Poel en de Regering geplaatst; doch door de met 1 jan. 1872 opgetreden G. G. Loudon na enige maanden weer herplaatst. Zeer juist schijnt dit samenvattende oordeel van Mr. P. Brooshooft (hoofddirecteur van de *Locomotief*): „Hij is naar Indië gekomen met hetgeen men zou kunnen noemen Multatuliaanse aspiratiën. Een zeker prikkelend genot was voor hem gelegen in de gedachte op te treden als beschermer van verdrukten, de groten aan te tasten, voor de kleinen partij te trekken.” (*Locomotief* van 1 juli 1887).

De situatie is paradoxaal d.w.z. ontleedbaar; er is geen sprake van een contradictie. Met contradicties kunnen wij niet leven, met paradoxen wel. Daarom kunnen wij er vrede mee hebben dat Douwes Dekker als bestuursambtenaar, althans in Lebak faalde — niet door de bureaucratische geest, maar door zijn eigen tekortkomingen — en dat hij tegelijk de grootste schrijversfiguur werd van de negentiende eeuw en misschien ook wel van de hele Nederlandse letterkunde. En dit is niet weinig.

Waar toe dan eigenlijk de zaak van Lebak opgerakeld, zoals ik dat in mijn artikel in 1956 gedaan heb? Het is moeilijk dit voor mezelf te bepalen. Misschien wel om der wille van de herinnering aan Du Perron en Van Leur, die met alle wederzijdse gevoelens van vriendschap en respect, in de waardering van de handelingen van Douwes Dekker diametraal tegenover elkaar stonden; uit een behoefte dus hun debat over Multatuli in mijzelf voort te zetten en misschien óók wel een beetje om de orthodoxe Multatulianen tegen te spreken — maar vooral, geloof ik, uit een simpel gevoel voor rechtvaardigheid tegenover de beklagden in de zaak van Lebak. De regent Karta Nata Negara leeft nu in de geschiedenis voort als een groot knevelaar (die hij naar mijn mening niet was), de resident Brest van Kempen als een „Slijmering”, een eeuwige schipperaar, een „beschermmer van dieven en moordenaars” (die hij evenmin was) en de G.G. Duymaer van Twist als een „luie ellendeling” (die hij ook niet was). Dit is de reden dat ik tot tegenspreken geneigd ben en bij dit tegenspreken heb ik reusachtig veel aan Rouffaer te danken gehad.

R. NIEUWENHUYS